

ОКРЕМІ АСПЕКТИ УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА В УКРАЇНІ

CERTAIN ASPECTS OF CONCLUSION OF A SURROGATE MATERNITY AGREEMENT IN UKRAINE

Гофельд Г.С., старший викладач кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті досліджені окремі аспекти укладення договору про сурогатне материнство в Україні. Визначено актуальність та обґрунтовано необхідність дослідження даної проблематики з метою недопущення порушення прав людини (сторін такого договору). Наголошено, що в Україні відсутній єдиний уніфікований нормативно-правовий акт, який би належним чином врегулював питання сурогатного материнства, у тому числі, й особливості укладення та умови договору сурогатного материнства (договору виношування вагітності).

З'ясовано, що наразі жоден нормативно-правовий акт не містить розуміння терміну «договір про сурогатне материнство» та не визначає обов'язковості його нотаріального посвідчення. Окреслено чинні нормативно-правові акти, які визначають лише фрагментарні питання сурогатного материнства в Україні. Проаналізована судова практика щодо договору про сурогатне материнство та існуюча вже стала судовою практикою щодо відсутності підстав для визнання договору про виношування вагітності недійсним у зв'язку з недотриманням нотаріальної форми.

Наголошується, що удосконалення чинного законодавства України в частині договору про сурогатне материнство є вимогою часу. Визначення на рівні нормативно-правового акту сутності договору про сурогатне материнство, його істотних умов, прав та обов'язків сторін та їх відповідальності буде запорукою захисту прав таких сторін та головне – захисту прав дитини.

Питання сутності договору сурогатного материнства в Україні та за кордоном неодноразово ставали предметом для наукових дискусій та спорів. У статті висвітлено, що незважаючи на чималу кількість наукових праць з обраної тематики, на сьогодні не вирішеними залишаються наступні питання: законодавче закріплення нотаріального посвідчення договору про сурогатне материнство; відповідальність сторін за невиконання умов договору; правову природу договору про сурогатне материнство; особливості реалізації договору про сурогатне материнство під час дії воєнного стану в Україні. Зазначене вкотре обумовлює актуальність та своєчасність даного наукового дослідження.

Ключові слова: договір, сурогатне материнство, істотні умови, сторони договору, нотаріальне посвідчення.

The article examines certain aspects of concluding an agreement on surrogacy in Ukraine. The relevance and necessity of researching this issue in order to prevent violation of human rights (of the parties to such an agreement) has been determined. It was emphasized that there is no single unified legal act in Ukraine that would properly regulate the issue of surrogacy, including the specifics of the conclusion and terms of the surrogacy contract (gestation contract).

It has been found that currently no normative legal act contains an understanding of the term "agreement on surrogacy" and does not determine the obligation of its notarization. The current normative legal acts, which determine only fragmentary issues of surrogate motherhood in Ukraine, are outlined. The court practice regarding the contract on surrogacy and the already existing court practice regarding the lack of grounds for recognizing the contract on carrying a pregnancy as invalid due to non-observance of the notarial form have been analyzed.

It is emphasized that the improvement of the current legislation of Ukraine in the part of the contract on surrogate motherhood is the need of the hour. Determination of the essence of the contract on surrogacy and its essential conditions at the level of a normative legal act, the rights and obligations of the parties and their responsibilities will be a guarantee of the protection of the rights of such parties and, most importantly, the protection of the rights of the child.

The question of the substance of the surrogacy contract in Ukraine and abroad has repeatedly become the subject of scientific discussions and disputes. However, the article highlights that, despite the considerable number of scientific works on the chosen topic, the following issues remain unresolved today: legislative consolidation of the notarial certificate of the contract on surrogacy; liability of the parties for failure to fulfill the terms of the contract; the legal nature of the contract on surrogacy; peculiarities of the implementation of the contract on surrogate motherhood during the martial law in Ukraine. This once again determines the relevance and timeliness of this scientific research.

Key words: contract, surrogate motherhood, essential terms, parties to the contract, notary certificate.

Вступ. Сучасний розвиток суспільних відносин характеризується появою нових форм договорів та відповідно договірних відносин, що вимагає ретельного вивчення науковцями та практиками. Так, одним із таких договорів став договір про сурогатне материнство, з приводу якого немає єдиного розуміння серед цивілістів. В даному контексті наведемо думку І. А. Шуміло, який зауважує, що «надання послуг сурогатного материнства в Україні є системним явищем. Технології сурогатного материнства рекламуються як товар високої якості, при цьому держава не вживає необхідних заходів для захисту прав дітей і гідного ставлення до них. Україна стає країною-донором народження для іноземців дітей, долю яких вона не може проконтролювати. Тому дослідження правових та етичних проблем сурогатного материнства в нашій державі є нагальною потребою сьогодення» [1, с. 182]. Своєю чергою, О. В. Оніщенко наголошує, що «актуальність тематики сурогатного материнства полягає у недостатньому врегулюванні процедури та порядку застосування сурогатного материнства в Україні. Незважаючи на досить велику ефективність вказаного різновиду боротьби з безпліддям, наявна чимала кількість прогалин та суперечностей в укра-

їнському законодавстві, які часто стають причиною конфліктів та непорозумінь» [2, с. 102]. Тобто, актуальність питань щодо договору про сурогатне материнство, правового регулювання відносин між учасниками такого договору та ряд інших питань залишаються актуальними вже декілька років поспіль. Невирішеність раніше встановлених проблем призводить до порушень прав сторін договору про сурогатне материнство та навіть зачіпає права дитини, яка була народжена внаслідок сурогатного материнства, а тому удосконалення існуючого механізму сурогатного материнства, визначення сутності та умов такого договору є вельми актуальним та своєчасним.

Мета дослідження. Метою статті є проведення комплексного аналізу окремих аспектів укладення договору про сурогатне материнство. Мета дослідження конкретизується у наступних завданнях: визначити сутність договору про сурогатне материнство; встановити істотні умови договору про сурогатне материнство; здійснити огляд судової практики із окресленого питання.

Виклад основного матеріалу. Загально відомо, що Україна відноситься до тих держав, де діє дозвільний режим сурогатного материнства. Проте тисячі пар з усього

світу обирають саме Україну не лише через це, а також через багаторічний досвід спеціалістів у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ) та їх високий кваліфікаційний рівень. З цього приводу у науковій літературі вказується, що «на сьогоднішній день адаптація суспільства до розвитку медицини в сфері репродуктивних технологій ще не відбулася в повному обсязі, тому правове забезпечення сурогатного материнства є одним із законодавчо неврегульованих і складних інститутів на межі галузей цивільного та сімейного права» [3, с. 5].

Попри це, відсутність єдиного профільного законодавчого акту щодо сурогатного материнства та недосконала нормативна база у даній «чутливій» сфері, не лише викликає активні дискусії серед громадян і науковців, а й створює низку проблем щодо реалізації своїх прав та обов'язків учасниками таких відносин. Одним із таких питань є відсутність правового регулювання договору про виношування вагітності (договору сурогатного материнства), що має укладатись між подружжям та сурогатною матір'ю. Вдало в даному контексті зауважив Е. Р. Костик, що «на сьогоднішній день немає єдиних міжнародно-правових вимог щодо умов договору про сурогатне материнство, його суб'єктного складу, прав та обов'язків сторін, а також більшість країн світу взагалі не мають спеціального закону, що регулював би даний вид ДРТ. Договір про сурогатне материнство є єдиним засобом як встановлення взаємних прав та обов'язків, предмету, строку виконання зобов'язань, а отже, і захистом законних прав та інтересів сторін, визначення відповідальності за невиконання чи неналежне виконання умов цього договору» [4, с. 126].

Останнім часом спостерігались неодноразові спроби закріплення на рівні нормативно-правового акту (закону) організаційних та правових засад ДРТ, у тому числі сурогатного материнства. Так, у Верховній Раді України реєструвались альтернативні законопроекти № № 6475, 6475-1, 6475-2 щодо застосування ДРТ і тут варто звернути увагу на те, що двома з трьох перелічених законопроектів пропонувалось передбачити укладення договору про виношування вагітності між батьками та сурогатною матір'ю у письмовій формі з обов'язковим нотаріальним посвідченням. Пропонувалось конкретизувати і особисте укладення такого Договору сторонами. Дана законодавча пропозиція заслуговує на увагу та схвалення, оскільки наразі чинні *нормативно-правові акти не передбачають такого*. На підтвердження нашої думки наведемо позицію вчених Р. А. Майданика, В. Москалюк, що «обов'язково повинна передбачатися нотаріальна форма договору сурогатного материнства» [5, с. 220; 6, с. 70].

Тобто, сьогодні чинне законодавство України не дає чіткого нормативного визначення договору між подружжям і сурогатною матір'ю, його форми та змісту, та не передбачає можливості особистого укладення договору сторонами. Таким чином, від імені сторін можуть діяти лише уповноважені (за довіреністю, оформленою у встановленому законодавством порядку) особи. Іноземні громадяни, у випадку видачі довіреності за межами України, мають таку довіреність легалізувати, проставивши апостиль та зробивши нотаріально посвідчений переклад. З боку подружжя такий договір може бути укладений одним з них, за відповідною згодою другого з подружжя.

Натомість у науковій літературі позиції науковців щодо визначення договору про сурогатне материнство» різняться. Так, І. Я. Верес, договір про сурогатне материнство відносить до сімейно-правових договорів, що повинен бути відображений у Сімейному кодексі України. Автор стверджує, що до договору про сурогатне материнство слід застосовувати також положення Цивільного кодексу України, якщо відсутні відповідні норми у Сімейному кодексі України і якщо це не суперечить суті таких відносин» [7, с. 28].

Своєю чергою, А. В. Ватрас, наголошує, що «із правової точки зору під сурогатним материнством слід розуміти запліднення жінки шляхом імплантації ембріона з використанням генетичного матеріалу подружжя з метою виношування і народження дитини, яка в подальшому буде визнана такою, що походить від подружжя, як правило, на комерційній основі на підставі відповідного договору між подружжям та сурогатною матір'ю» [8, с. 72]. З даною позицією автора важко не погодитися.

В загальному вигляді наукова література надає таке визначення «договору про сурогатне материнство» – це цивільний правочин, що укладений за вільним волевиявленням юридично рівних і майново-самостійних учасників цивільно-правових відносин, та направлений на виникнення цивільних прав і обов'язків, з урахуванням особливостей, що випливають із суті породжених цим правочинном правовідносин» [3, с. 12].

Аналізуючи чинне законодавство України та судові рішення можна дійти висновку, що за своєю правовою природою договір сурогатного материнства є договором про надання послуг, з предметом договору – репродуктивною послугою.

Для наочного прикладу наведемо рішення Апеляційного суду Харківської області від 25 червня 2015 р. справа № 645/9412/14-ц, де зазначено: «у нормативному плані сурогатне материнство має визначене регулювання і є законною легітимною послугою, що виражена в договірній формі. Засади цивільного законодавства передбачені ст. 3 Цивільного кодексу України, в якій зазначено про неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, свободу договору, свободу підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, судовий захист цивільного права та інтересу. Принцип свободи договору дозволяє особам укладати правочини для реалізації власних прав і інтересів. Якщо такий договір не передбачений актами цивільного законодавства, він має відповідати загальним засадам цивільного законодавства» [9; 10].

Зауважимо, що за загальними засадами цивільного законодавства України, договір сурогатного материнства не підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню та не входить до визначеного Цивільним кодексом України письмових договорів щодо яких вимагається обов'язкове нотаріальне посвідчення. Порядком застосування допоміжних репродуктивних технологій, затвердженої Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2013 року № 787¹ (далі – Порядок) *передбачається лише наявність посвідченої копії договору*.

Що ж в даному випадку є важливим? Зупинимось на цьому детальніше. 20 вересня 2023 року набрав чинності Закон України «Про правотворчу діяльність»², який визначає ієрархічну систему нормативно-правових актів. Ст. 19 окресленого вище Закону передбачається наступна ієрархія нормативно-правових актів: 1) Конституція України; 2) чинні міжнародні договори України; 3) закони України (зокрема і Кодекси), а потім вже постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Національного банку України та накази міністерств³ [11]. Отже, згідно зазначеної ієрархії нормативно-правових актів, Цивільний Кодекс України є первинним, ніж Порядок, затверджений Міністерством охорони здоров'я України, та який визначає як свободу договору при цьому не закрі-

¹ Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text> (дата звернення: 15.05.2024).

² Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 15.05.2024).

³ Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 15.05.2024).

плюючи даний вид Договору як обов'язковий до нотаріального посвідчення.

Здавалося б, не має жодних проблем у посвідченні копії договору. Проте, підвищений інтерес правоохоронців та поширення випадків втручання у сферу сурогатного материнства, зокрема, отримання за судовими ухвалами тимчасового доступу до відомостей нотаріальних справ даної категорії, а іноді і за простими запитами, призводить до наслідків у вигляді спроб як сурогатних матерів, так і майбутніх батьків, захистити таємницю особистого та сімейного життя, деталей укладення спільного договору, відтермінувавши посвідчення копії договору на більш пізню стадію, наприклад, після моменту запліднення або народження дитини.

Не можемо не погодитись, що є перелік підстав та документів, встановлених Порядком, наявність яких є обов'язковими до проведення процедури ембріонотрансферу, зокрема, медичні показання до сурогатного материнства, заяви та згоди, передбачені Порядком.

Проте, вважаємо, що у випадку поважності причин укладення або нотаріального посвідчення копії договору із запізненням важливо проаналізувати причини, що цьому передували. Такими причинами можуть бути форс-мажорні обставини: введення на територію України воєнного стану, неможливість завчасного прибуття підписанта на територію України, хвороба, тощо. За таких обставин, доцільно припустити, що такі дії не становлять будь-якої суспільної небезпеки та жодним чином не впливають на правові аспекти договору про сурогатне материнство, за наявності дотримання всіх інших обов'язкових вимог, передбачених чинним законодавством України.

Слід зауважити, що при укладенні договору сторони є вільними у визначенні умов договору. Дане твердження цілком кореспондується із положеннями ст. 627 Цивільного кодексу України, де закріплено один із найважливіших принципів договірного регулювання відносин – *принцип свободи договору*. За загальним правилом вибір форми договору залежить від бажання осіб, які його укладають. У випадку коли для договору не встановлено певної форми, зокрема, для як договору сурогатного материнства, він вважається укладеним, поки поведінка осіб свідчить про їхню волю укласти договір.

У сфері застосування ДРТ такою поведінкою може бути, зокрема, підписання майбутніми батьками всіх необхідних заяв, передбачених чинним законодавством України у сфері охорони здоров'я за формою, передбаченою Порядком, зокрема: заява пацієнта/пацієнтки щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій із гаметами/ембріонами донорів; заява на розморожування і перенесення ембріонів, тощо.

Зазначимо, що за загальним правилом, якщо досягнуто згоди щодо істотних умов договору, то останній набирає чинності, навіть якщо не містить якихось інших умов. Договір набирає чинності з моменту його укладення. Крім того, сторони можуть встановити, що умови договору застосовуються до відносин між ними, які виникли до його укладення. Наприклад, в умовах війни медична установа, що надає послуги у сфері ДРТ не припинила роботу та діє в умовах відсутності безпеки життя та здоров'я співробітників, мережі живлення, безперебійної подачі електричної енергії, водо та газопостачання, теплопостачання, тому існують об'єктивні ризики для збереження кріоконсервованого біологічного матеріалу замовників. Враховуючи реальний намір замовників на отримання медичних послуг, відповідно до предмету договору про надання платних медичних послуг, укладеного між клінікою та майбутніми батьками та після отримання Клінікою всіх передбачених Порядком заяв та згод, підбору та отримання від сурогатної матері передбаченої тим же Порядком документації, Замовники – майбутні батьки, можуть надати добровільну згоду на проведення ембріотрансферу

у обраний для цього виконавцями день та час, при цьому зобов'язавшись підписати та здійснити зворотне відправлення примірників Договору про виношування дитини, підписаного обраною виконавцями сурогатною матір'ю, керуючись при цьому положеннями ч. 3. ст. 631 Цивільного кодексу України, передбачивши, що умови такого Договору застосовуються до відносин між ними, які виникли з моменту здійснення ембріотрансферу.

Існує вже стала судова практика щодо відсутності підстав для визнання договору про виношування вагітності недійсним у зв'язку з недотриманням нотаріальної форми і яскравим прикладом такої позиції є ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 2 липня 2014 року № 6-7887св14, де зазначено: *«оскільки законодавством та умовами спірного договору не встановлено вимоги, щодо його обов'язкового нотаріального посвідчення, в той час вимог щодо такої дії починаючи з моменту його укладення ОСОБА не заявляла, а навпаки виконала умови даного договору, що свідчать про його укладеність, зокрема виношування вагітності, яка настала після перенесення в порожнину матки сурогатної матері ембріонів, отриманих в результаті проведення процедури запліднення з використанням яйцеклітини та сперміїв, що належать батькам – замовникам зромадян Італії ОСОБА_15 та ОСОБА_16, колеґія суддів погоджується із висновком судів попередніх інстанцій про відмову у задоволенні позову»* [12].

Також, як вбачається із матеріалів судової практики, сурогатна матір у будь-якому випадку не може вказати себе матір'ю дитини в свідоцтві про народження. Суду у випадках оспорування таких фактів звертають увагу саме на наявність згоди сурогатної матері на участь у програмі ДРТ, а не на нотаріальну форму договору. Так, в ухвалі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 24 квітня 2013 року у справі № 6-791св13 зазначено, що *«судами враховано, що сурогатна матір добровільно взяла участь в програмі сурогатного материнства, за її згодою 27.04.2010 року Клінікою було проведено перенесення ембріонів генетичних батьків (позивачів) в порожнину матки ОСОБА_7. Відповідачі визнають одиничність процедури екстракорпорального запліднення 27.04.2010 року, що виключає інші випадки вірогідного ЕКЗ відносно ОСОБА_7. Цю ж обставину підтвердив головний лікар Клініки Капустін Е. В. та надав докази екстракорпорального запліднення та перенесення ембріонів генетичних батьків (позивачів) в порожнину матки сурогатної матері ОСОБА_7»* [13].

Крім того, як приклад, відповідно до законодавства Федеративної республіки Німеччини, для оформлення батьківських прав заявників щодо їх дитини з урахуванням забезпечення найкращих інтересів дитини, необхідно взяти рішення компетентного суду України, яке б встановлювало юридичний факт батьківства заявників щодо їх дитини.

У рішеннях від 26 червня 2014 року у справі «Меннесон проти Франції» скарга № 65192/11 та у справі «Лабассе проти Франції» скарга № 65941/11, Європейський суд з прав людини зазначив, що кожна країна має право заборонити сурогатне материнство на її території. Однак, Європейський суд з прав людини також визначив, що заборона сурогатного материнства не може впливати на дітей, народжених у такий спосіб за кордоном. У цьому контексті Суд висловив позицію, що країни, де сурогатне материнство заборонене, повинні визнати родинний зв'язок між дітьми, народженими від сурогатної матері за кордоном, та їхніми біологічними батьками, інакше буде мати місце порушення прав дітей на повагу до приватного та сімейного життя, гарантованого ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14].

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що ст. 209 Цивільного кодексу України передбачає нотаріальне посвідчення договору лише у випадках, встановлених законом або за домовленістю сторін. Законом, яким

є і Цивільний Кодекс України, не передбачено договір про сурогатне материнство як обов'язковий до нотаріального посвідчення, що як наслідок, може бути посвідчений лише за бажанням та за домовленістю його сторін.

Наголосимо, що навіть у випадку прийняття профільного Закону щодо сурогатного материнства з урахуванням вимог, що будуть стосуватись обов'язковості нотаріального посвідчення даного договору, то виходячи з положень Цивільного кодексу України не обов'язково, у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір буде вважатись нікчемним, адже законодавством передбачається можливість у судовому порядку визнати такий договір дійсним. Так, суд може визнати договір дійсним, якщо сторони домовилися щодо

усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення.

Зауважимо, що сьогодні удосконалення чинного законодавства України в частині договору про сурогатне материнство є вимогою часу. Визначення на рівні нормативно-правового акту сутності договору про сурогатне материнство, його істотних умов, прав та обов'язків сторін та їх відповідальності буде запорукою захисту прав таких сторін та головне – захисту прав дитини.

Подальшими перспективними напрямками наукових досліджень вбачаємо вивчення успішного зарубіжного досвіду щодо договорів сурогатного материнства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шуміло І. А. Правові та етичні проблеми транскордонного сурогатного материнства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 182–186.
2. Оніщенко О. В. Сурогатне материнство в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний вісник*. 2015. № 3 (36). С. 102–108.
3. Сурогатне материнство в Україні: проблемні питання правового регулювання. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/012f54ed-291f-4e3d-8163-5906e65d9a8c/content> (дата звернення: 16.05.2024).
4. Костик Е. Р. Правова природа договору про сурогатне материнство. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2022. Вип. 71. С. 125–130.
5. Майданик Р. А. Договір про сурогатне материнство за українським правом: питання теорії та практики. *Право України* 2012. № 9. С. 215–224.
6. Москалюк В. Договір про сурогатне материнство. *Нотаріат для Вас*. 2006. № 12 (86). С. 70.
7. Верес І. Я. Проблеми правового регулювання сурогатного материнства. *Адвокат: Наука і практика*. 2013. № 3 (150). С. 27–31.
8. Ватрас В. А. Суб'єктний склад правовідносин щодо імплантації ембріона дитини жінці із генетичного матеріалу подружжя. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права*. 2002. № 4. С. 72–75.
9. Рішення Апеляційного суду Харківської області від 25.06.2015 № 645/9412/14-ц // Закон онлайн : веб-сайт. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/45897523> (дата звернення: 15.05.2024).
10. Сурогатне материнство: що маємо в Україні сьогодні? Порядок та оформлення сурогатного материнства в Україні. ЮРФЕМ : сайт. URL: <https://jurfem.com.ua/surogatne-materynstvo-v-ukraini/> (дата звернення: 15.05.2024).
11. Законом «Про правотворчу діяльність» визначена ієрархія нормативно-правових актів. Юридична газета online : сайт. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/zakonom-pro-pravotvorchu-diyalnist-viznachena-ierarhiya-normativnopravovih-aktiv.html#:~:text=20%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BD%D1%8F%202023%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%20%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B2,%D0%9F%D1%96%D0%B2%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B5%20%D0%BC%D1%96%D0%B6%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%20%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%20%D1%8E%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%96%D1%97>. (дата звернення: 15.05.2024).
12. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 02.07.2014 № 6-7887св14. ліга360 : сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/36474257> (дата звернення: 15.05.2024).
13. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25.12.2013 № 6-30640св13. ліга360 : сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/36474257> (дата звернення: 15.05.2024).
14. Аналіз застосування рішень ЄСПЛ за 2019 рік. Харківський апеляційний суд : веб-сайт. URL: https://hra.court.gov.ua/sud4818/inshe/inf_court/uzag20c12 (дата звернення: 15.05.2024).